

Afb. 1. Adriaen de Lelie, Portret van de VOC-examinator Hendrik de Hartog, 1790. Paneel, 72 x 62 cm. Rijksmuseum, Amsterdam, inv.nr. SK-A-4929.

Kees Zandvliet

Adriaen de Lelies portret van de VOC-examinator Hendrik de Hartog, 1790

In 1997 heeft de afdeling Nederlandse Geschiedenis een mooi portret door schenking van een particulier verworven (afb. 1). De afgebeelde persoon is Hendrik de Hartog (Randwijk 1751-Amsterdam 1838) die meer dan 40 jaar lector was in de wis-, sterren- en zeevaartkunde aan het Athenaeum Illustre in Amsterdam. Hij liet dit portret vervaardigen ter gelegenheid van zijn benoeming door de Verenigde Oostindische Compagnie (VOC) tot examinator van de stuurlieden in februari 1790. Het schilderij is te beschouwen als een belangrijke aanvulling op de VOC-collectie in het Rijksmuseum. Die collectie is rijk voorzover het 17de-eeuwse schilderijen betreft maar er zijn nauwelijks schilderijen aanwezig die betrekking hebben op het bedrijf in de 18de eeuw. Het schilderij van deze navigatie-expert laat zich goed inpassen bij enkele andere schilderijen die navigatie in relatie tot de VOC als onderwerp hebben, bijvoorbeeld het *Portret van de raad van Indië Gerard Hulst* door Govert Flinck (1654), waarop navigatie-instrumenten een prominente rol spelen, en de *Allegorie op de zeevaart* die Jacob de Wit in opdracht van de VOC voor de vergaderzaal van de Heren XVII in het Oostindisch Huis in Amsterdam maakte (1732 of 1735).¹ De schilder van De Hartogs portret, Adriaen de Lelie (1755-1820), is onder meer bekend door een aantal schilderijen die de Maatschappij Felix Meritis in Amsterdam tot onderwerp hebben. Op één ervan, in 1801 ter plaatse onthuld en nu in het Amsterdams

Historisch Museum, is de inwijding van het nieuwe gebouw van de Maatschappij in 1788 afgebeeld (afb. 2). Op dit schilderij zien wij, naast De Lelie, als centrale figuur de spreker bij de opening, professor Johan Hendrik van Swinden (1746-1823). Van Swinden heeft De Hartog in die jaren verschillende keren vooruit geholpen. Hij zal hem wellicht aan de De Lelie hebben voorgesteld toen De Hartog zich in 1790 wilde laten portretteren. De Hartog is afgebeeld als wiskundige: hij houdt een blad met een tekening en een berekening in zijn hand. Op de tafel staan een telescoop op een standaard en een sextant. De buis van de telescoop is waarschijnlijk met leer bekleed. Opmerkelijk is dat De Lelie de telescoop, waarschijnlijk per abuis, zodanig heeft geschilderd dat deze verkeerd om in het frame geschroefd is. De sextant is van het type dat in die jaren door de firma Gerard Hulst van Keulen naar Engels model werd geleverd (afb. 3).² De sextant was vanaf 1788 *het* instrument dat op schepen van de VOC voor lengtebepaling door maansafstanden werd gebruikt. Het werd ook voor hoogte-waarnemingen van zon en sterren gebruikt en bij hydrografische opnemings. In dit geval mag worden aangenomen dat de instrumenten verwijzen naar de maansafstandenmethode, waarvoor De Hartog een rekenmethode ontwikkelde. De tekening in zijn hand mag worden opgevat als een verwijzing naar deze methode, die hij in 1793 publiceerde.³ Over het leven en het werk van De Hartog is

maar heel weinig gepubliceerd. De verwerking van zijn portret is daarom een goede gelegenheid om hem wat scherper in beeld te brengen.

Hendrik de Hartog is op 1 januari 1751 te Randwijk in de Betuwe geboren. Hij was een zoon uit het tweede huwelijk van de tabaksplanter Hendrik de Hartog met Wijnke Cnoll.⁴ Zijn oudere broers Jan (1721-vóór 1839) en Geurt (1724-1816) uit hun vaders eerste huwelijk werden respectievelijk schoolmeester en landmeter. Hendrik jr. werd in de gelegenheid gesteld aan de universiteit van Groningen te studeren. Hij promoveerde daar als wiskundige en landmeter op 22 december 1780. Door zelfstudie maakte hij zich de kennis van het Grieks en Latijn eigen. Zijn leermeester was de hoogleraar in de wis- en natuurkunde Antonius Brugmans, die eerst aan de universiteit van Franeker en vanaf 1767 aan de universiteit van Groningen doceerde. Het is waarschijnlijk Brugmans geweest die De Hartog bij zijn vriend Van Swinden introduceerde.

Kort na zijn promotie in Groningen verhuisde De Hartog naar Amsterdam waar hij op 28 december 1781, wonende aan de Lange Niezel, in ondertrouw ging met Anna Maria Diemont (soms Dumont genoemd).⁵ Enkele dagen later, op 4 januari 1782, deed hij zijn attestatie bij de Nederlands Hervormde Kerk ter plaatse. Uit het huwelijk werd op 4 juli 1783 Wijntje Henriette geboren. Korte tijd later bleef De Hartog achter als kinderloos weduwnaar toen eerst zijn vrouw in februari overleed en vervolgens zijn dochtertje in maart 1785.⁶ De Hartog was relatief onafhankelijk wat zijn inkomen betreft, aangezien zijn familie tot de hereboeren in de Betuwe behoorde. Dit zal hem in Amsterdam meer keuzevrijheid hebben gegeven. Zijn gegoede positie komt later tot uiting als hij boeken voor eigen rekening uitgeeft en als hij naar de Keizersgracht verhuist.

De Hartog vestigde zich in Amsterdam in eerste instantie als privaat-docent in wiskundige en aanverwante vakken. In het Gemeentearchief Amsterdam wordt een van zijn publicaties bewaard, de *Reductietafelen met derzelver beschrijving dienende om de waarde van vreemde geldspecien volgens een gegeven*

cours, in Hollandsche guldens te reduceren... (Te Amsteldam 1799). In dit boek, dat aan zijn leerling Van Haesten moet hebben toebehoord, ligt nog steeds een kwitantie met de volgende tekst: *De heer H.C. van Haesten debet aan H. de Hartog voor 15 privaat onderwijs in de mathesis verschenen den 14 januari 1802 de zomma van f 20,-. Voldaan den 10 Februari 1802 H. de Hartog.*

In 1786 werd De Hartog lid van zowel het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen als van het departement natuurkunde van de Maatschappij Felix Meritis in Amsterdam.⁷ Felix Meritis, opgericht in 1777, was een trefpunt van *homines novi* die kunsten en wetenschappen wilden beoefenen met bijzondere aandacht voor het profijt ervan voor handel en industrie.⁸ Naast Van Swinden waren belangrijke leden op natuurwetenschappelijk terrein Cornelis R.Th. Krayenhoff, Hendrick Aenae, Pieter Nieuwland, de apotheker Willem van Barneveld en de koopman en natuurkundige Adriaen Paets van Troostwijk.

In 1788 betrok Felix Meritis een eigen gebouw aan de Keizersgracht met een ruime voordrachtszaal waarin 10 banken schouwburgsgewijs opgesteld waren. Aenae zette er zijn in 1778 begonnen lessen in de natuurkunde voort. Spoedig zag men in dat deze lessen niet goed werden begrepen vanwege de onvoldoende wiskundige kennis van de meeste leden. Daarom werd in, of kort na 1786 aan De Hartog gevraagd om op maandagavond lessen in de wiskunde te verzorgen.⁹ De Hartog doceerde zowel hogere als lagere wiskunde, waarbij hij onder meer Pybo Steenstra's *Grondbeginselen der meetkunst of kort begrip der ses boeken met het elfde en twaalfde van Euclides* (1e druk 1763) en *Meetkunstige grondbeginselen der natuurkunde* (1e druk 1776) gebruikte. Onder zijn gehoor bevonden zich omstreeks 1807 kooplieden in opleiding, onder wie Jan Pijnappel en Pieter van Eeghen. Den Hartog behandelde voor hen logaritmen, de stelling van Pythagoras en de beginselen van de rekenkunde. De lessen in de hogere wiskunde waren aan Pijnappel niet erg besteed, want toen hij een les over de differentiaalrekening bijwoonde, besloot hij die lessen niet meer te

Afb. 2. Adriaen de Lelie, *De inwijding van het nieuwe gebouw van de Maatschappij Felix Merites in 1788*, 1801. Doek, 167,5 x 189 cm. Amsterdams Historisch Museum.

volgen: hij vond niet dat *de beoeffening van deze stukken important veel nut aanbracht*.¹⁰ Naast een voordrachtszaal bevond zich op het achtergebouw van Felix Merites een observatorium, waar men de beschikking had over een meridiaankijker en een astronomisch kwadrant.¹¹ Op de zolder kon tevens de verzameling astronomische instrumenten worden gebruikt van de in Batavia werkzame predikant en liefhebber van de sterrenkunde Johan Maurits Mohr (?-1775). De Hartog beheerde de sleutels van het observatorium en hij gebruikte de ruimte voor sterrenkundige waarnemingen. In 1802 gaf hij zijn positie als *observer* op vanwege andere drukke werkzaamheden. Pas in 1806 nam Gerrit Moll jr. die functie van hem over.¹²

In april 1787 werd door de Admiraliteit van Amsterdam de *Commissie tot de zaaken, het*

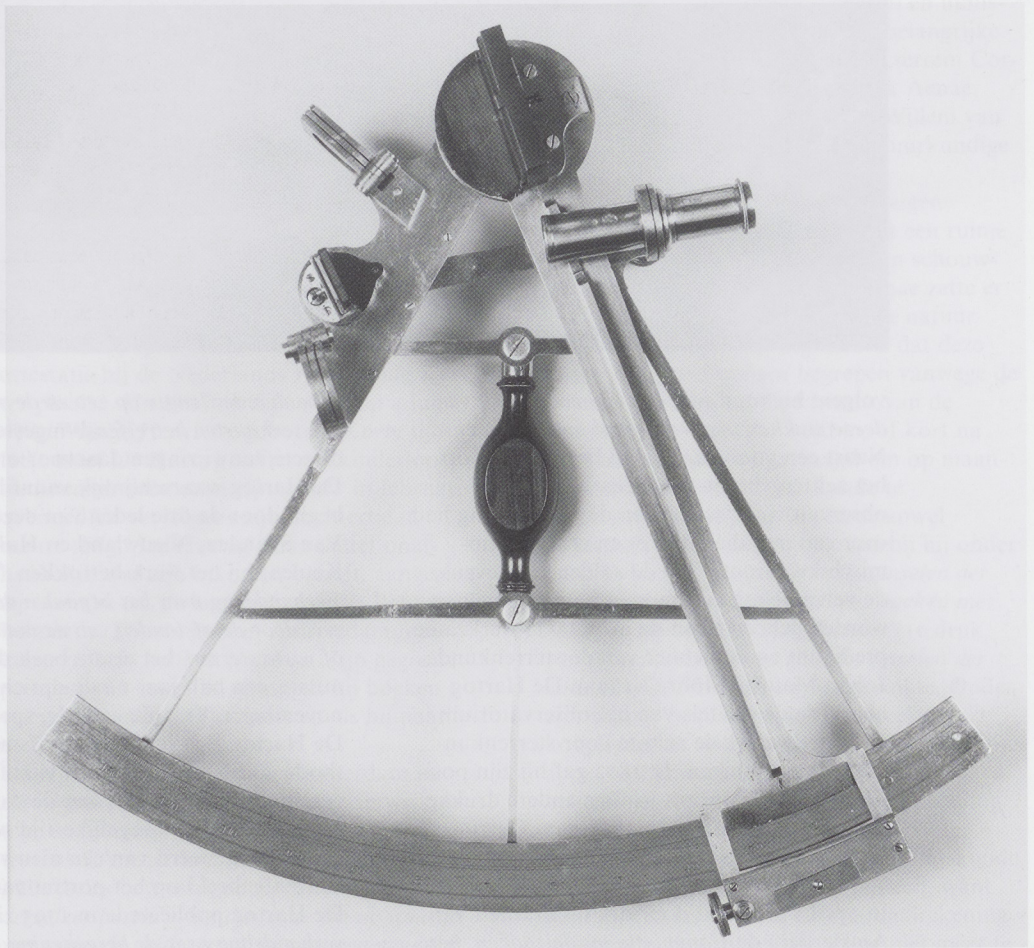
bepaalen der lengte op zee en de verbetering der zeekaarten betreffende ingesteld. Hoewel directe aanwijzingen daarvoor ontbreken, is De Hartog waarschijnlijk vanaf het eerste begin door de drie leden van deze commissie, Van Swinden, Nieuwland en Hulst van Keulen, bij het werk betrokken. Voor de *Verhandeling over het bepaalen der lengte op zee, door de afstanden van de maan tot de zon of vaste sterren*, het eerste boek dat de commissie, een half jaar na de oprichting, in november 1787 presenteerde, specialiseerde De Hartog zich in de maansafstandenmethode. Deze methode werd vanaf 1788 voorgeschreven op schepen van de Admiraliteit en van de VOC.¹³ Tegelijkertijd werd het gebruik ingevoerd van een nieuwe sextant, zoals afgebeeld op het portret van De Lelie. De Hartog publiceerde in 1793 zijn *Volledige verhandeling over de berekening der lengte op*

Afb. 3. Sextant naar Engels model van de firma Hulst van Keulen, circa 1788. Nederlands Scheepvaartmuseum, cat.nr. 1996.0005.

zee, een praktische handleiding voor de stuurlieden betreffende de toepassing van de maansafstandenmethode.

De Hartogs bekwaamheden op het terrein van de wis- en sterrenkunde leidden in de tweede helft van de jaren '80 eerst tot eervolle lidmaatschappen en vervolgens ook tot officiële benoemingen. De VOC stelde hem op 22 februari 1790 aan als examinator van de stuurlieden, een functie waarmee hij de verantwoordelijkheid kreeg voor het toezicht op de in gebruik zijnde navigatie-instrumenten en op het kennisniveau van de stuurlieden die de schepen van de VOC naar Azië en vice versa loodsten. Regelmatig zal De Hartog in zijn nieuwe functie te vinden zijn

geweest in het Oostindisch Huis aan de Hoogstraat. Daar examineerde hij de stuurlieden en had hij het opzicht over de zogenaamde stuurmanskamer, waar de zeeкарten en atlassen en instrumenten lagen opgeslagen. De Hartog was een van de laatste examinatoren in een lange reeks.¹⁴ De functie was door de VOC in 1619 ingesteld. Vele prominente leermeesters in de zeevaartkunde en auteurs van zeevaartkundige handleidingen hadden het ambt vóór hem bekleed. Sinds 1714, met de aanstelling van Mattheus Soetens, was het traditie dat het ambt van examinator werd gecombineerd met dat van lector aan het Athenaeum Illustre. Dat zou, met enige jaren vertraging,

bij De Hartog niet anders zijn.

De erkenning van zijn verdiensten was voor De Hartog de aanleiding zich door De Lelie te laten portretteren. De aanstelling tot examiner is ongetwijfeld door bemiddeling van Van Swinden tot stand gekomen. Deze stelde in 1794 het examenprogramma op, waaraan examinerator en geëxamineerden zich hadden te houden.¹⁵

Zonder slag of stoot is De Hartogs aanstelling tot examinerator overigens niet verlopen. In de zomer van 1790 schreef Nieuwland aan de in de Oost verblijvende marineofficier J.O. Vaillant, dat De Hartog weliswaar was benoemd, maar onder de voorwaarde dat hij *zich zal schicken*.¹⁶ Onduidelijk blijft waar de reserve van Nieuwland en Vaillant ten opzichte van De Hartog nu precies vandaan kwam. Het lijkt erop dat De Hartog er moeite mee had zich te schicken naar Van Swinden en vooral naar Nieuwland, die in 1789 was benoemd tot lector aan het Athenaeum Illustre.

Hoewel De Hartog er in 1790 in slaagde zich een fraaie positie te veroveren, betekende dat niet dat zijn autoriteit, of liever gezegd zijn status, door iedereen werd erkend, getuige ook de opmerking van Nieuwland. Pijnlijk duidelijk bleek dat opnieuw toen in 1791 de bestuurders van het departement natuurkunde van Felix Meritis aan de leden voorstelden om De Hartog, naast Aenae, Van Swinden en Nieuwland, te benoemen tot honorair lid. Op 4 september 1791 moest het bestuur aan de directeuren melden *dat men de propositie om de heer Hartog het honorair lidmaatschap aan te bieden met 24 stemmen gedeclineerd heeft, hebbende 21 voor dezelve gevoteerd*.¹⁷

Misschien is het gebrek aan steun van de leden voor De Hartogs benoeming terug te voeren op het feit dat in zijn opleiding de Latijnse school ontbrak. In de standsbewuste samenleving was dat een belangrijke maatstaf en de zelfstudie van De Hartog in het Latijn en Grieks heeft dat niet kunnen compenseren.¹⁸ De Hartogs ondergeschikte positie werd in 1793 bevestigd bij zijn aanstelling tot lector in de wis-, sterren- en zeevaartkunde aan het Athenaeum Illustre, waar hij Nieuwland opvolgde. De burgemeesters van

Amsterdam formuleerden de benoeming als volgt: *Nog is op pre advis van Heeren Curatoren van 't Athenaeum Illustre, in plaats van den lector Nieuwland, tot lector in de wis-, sterre- en zeevaartkunde aangesteld Hendrik de Hartog op een tractement van f 800,- 's jaars, zullende hij gehouden zijn driemaal ter week publicque lessen in 't Nederduits te geeven uitgezondert egter de vacantietijden, met consent van Heeren Curatoren nader te reguleren en zich te laten employeren in stadswerken en zaaken welke deeze wetenschappen zijn betreffende. En in de wis- en sterrekunde, geen collegie mogen houde, zo wanneer de Professor Matheseus en Astronomiae mogte goedvinden, nopens die weetenschappen in 't Nederduitsch lessen te geeven*.¹⁹ De Hartog assisteerde als lector de hoogleraar Van Swinden, diende zo gewenst voor hem plaats te maken en diende zich te beperken tot Nederlandstalige lessen in de wis- en sterrenkunde.²⁰ J.E. van Tongeren maakte bij de gelegenheid van het aanvaarden van zijn lectoraat het volgende, 26 november 1793 gedateerde lofdicht:

*Minerva, die u steeds,
door liefde en gunstbetooning,
Als haer' beminden zoon,
gevoed heeft en gesteeld,
En, uw verdienste, uw vlijt,
uw kunstmin, ter belooning,
Nog steeds uw zuivre ziel heur'
invloed mededeelt;
Minerva kende uw doel,
om 't menschedom nut te wezen:
Zy heeft uw' wensch voldaan,
den wensch, die u verëert;
Een' wensch, die zelfs door 't
choor des hemels word geprezen
Daar ge ons thans, in heur school,
heur wyze lessen leert.
Blyf lang, in 's Hoogsten gunst,
dien hoogen post bekleeden:
Ja, Hartog. Licht met roem
op 't moeilyk letterspoor,
Nog korts door Nieuwlands voet
met vasten tred betreden,
De nutte zeevaart-kunde,
en andere kunsten, voor.*

Tot zijn overlijden bleef De Hartog actief als lector aan het Athenaeum Illustre.²¹ Het onderwijs dat De Hartog gaf omvatte het hele terrein van de navigatie, van de elementaire rekenkunde via het gebruik van kaarten en instrumenten tot aan de technieken van de astronomische plaatsbepaling. De maansafstandenmethode werd ook in zijn collegencyclus opgenomen.²² Het meest gebruikte leerboek was waarschijnlijk Van Swindens *Grondbeginsels der meetkunde* (1790).²³ De Utrechtse hoogleraar J.F.L. Schröder was in 1822 niet erg te spreken over de colleges van De Hartog. Hij schrijft dat het onderwijs in de vorm van hoorcolleges gegeven werd, net als bij de universiteiten, maar zonder dat af en toe door middel van vragen gecontroleerd werd of de toehoorders de lessen wel begrepen hadden. Die onderwijsvorm resulteerde erin dat de leerlingen soms wel, maar meestal niet naar de colleges kwamen.²⁴

Mogen wij veronderstellen dat De Hartog vanaf omstreeks 1785 Van Swinden hielp bij kwesties waarbij wiskundige kennis vereist was, vanaf 1793 was de assistentie van De Hartog min of meer geformaliseerd met zijn lectoraat. Van Swinden was tot zijn dood in 1823 betrokken bij allerlei stedelijke en landelijke vernieuwingen, zoals de invoering van een vast systeem van straatnamen en huisnummers, de invoering van het decimale stelsel van maten en gewichten, de kartering van het grondgebied en de hervorming van het muntstelsel.

Zoals uit de aanstelling blijkt, werd De Hartog door de stad Amsterdam aangesteld als lector en diende hij bereid te zijn zich voor werkzaamheden in dienst van de stad beschikbaar te houden. Van Van Swinden is bekend dat hij dat deed: hij leidde in 1795 de volkstelling van de stad, maakte in 1796 een voorstel voor een systematische huisnummering en werd voorzitter van een commissie die het stadsbestuur in 1798 adviseerde over de te nemen maatregelen ter handhaving van de gezondheid van de inwoners.²⁵ In het geval van De Hartog was het niet anders. Niet alleen zal hij Van Swinden bij diens werk voor de stad hebben geholpen, hij kreeg ook eigen opdrachten van de stad.

In 1807 werd De Hartog gevraagd om samen met de oud-wethouders en raden Paets van Troostwijk (een medelid van Felix Meritis) en H.C. Serrurier toezicht te houden op het leggen van de marmeren halfronden van de werelddelen in de Krijgsraadkamer van het Paleis (voorheen stadhuis) op de Dam.²⁶ Bij de bouw van het stadhuis in het midden van de 17de eeuw waren de twee halfronden ingelegd in de vloer van de Burgerzaal. Zij raakten zo uitgesleten, dat in 1742 werd besloten de halfronden opnieuw uit te laten voeren. Waarom de nieuwe halfronden vervolgens niet werden ingelegd, maar opgeslagen in de Krijgsraadkamer op de derde verdieping, is onduidelijk. Stadsarchitect Abraham van der Hart trof ze daar in 1806 aan, waarna koning Lodewijk Napoleon besloot ze in die ruimte in de vloer te laten inleggen, onder toezicht van eerder genoemde heren. In 1808 werd de gerenoveerde Krijgsraadkamer bestemd tot Koninklijk Museum (voorloper van het huidige Rijksmuseum). De halfronden bleven daar, in onze eeuw een tijdlang met een planken vloer eroverheen, tot in 1953 werd besloten de halfronden over te brengen naar de Burgerzaal.

Enkele jaren na het inleggen van de halfronden gaf De Hartog zijn *Nieuwe theorie der wijnroei- en peilkunde bevattende een korte en nauwkeurige berekening, van den inhoud van allerlei vaten, (...)* (Amsterdam 1815) uit. Dit werk zal hij mede op verzoek van de stad hebben geschreven aangezien het bepalen van de inhoud van vaten van belang was bij het heffen van stedelijke, directe belastingen. In het boek laat De Hartog zich kennen als een voorstander van het decimale stelsel; alle berekeningen waren uitgevoerd in het decimale en niet meer in het vertrouwde maar omslachtige twaalfvallige stelsel.²⁷

Over De Hartogs leven is verder weinig bekend. Er zijn bijvoorbeeld geen brieven van zijn hand bewaard gebleven. Enige informatie van particuliere aard is vastgelegd kort voor en na zijn overlijden. Zo liet hij op 29 mei 1838 zijn testament opmaken bij een notaris.²⁸ Tot executeurs benoemde hij Hieronimus Nicolaas baron van Slingelandt (1787-1844), secretaris van de stad Amster-

dam, en de notaris mr. Johannes Crommelin. Zij beheerden samen een fonds dat na De Hartogs overlijden zijn huishoudster Maria Charlotta Bosch van een levenslange wekelijkse uitkering van zes gulden per week verzekerde. De nalatenschap bevestigt dat De Hartog tot de gegoede burgerij behoorde. De totale waarde ervan werd getaxeerd op 31.000 gulden.²⁹ De Hartogs huis aan de Keizersgracht (toentertijd nummer 253, schuin tegenover Felix Meritis) werd op 4.500 gulden getaxeerd, de collectie instrumenten op 653 gulden en de inboedel op 1.300 gulden.

Het portret van Hendrik de Hartog door Adriaen de Lelie zal deel hebben uitgemaakt van de post 'inboedel'. Het bleef in de familie tot een nazaat in rechte lijn van Geurt de Hartog, Hendriks oudere broer, het voorvaderlijke portret aan het Rijksmuseum schonk.³⁰

Noten

* Hierbij wil ik graag Karel Davids, Guido Jansen, Willem Mörzer Bruyns en de heer V.E. Schaefer bedanken voor hun bijdragen aan de totstandkoming van dit artikel.

¹ Algemeen Rijksarchief, Ministerie van Koloniën, exh. nr. 14, maart 1831, nr. 36.

² W.F.J. Mörzer Bruyns, 'De instrumenten van de firma Van Keulen', in: E.O. van Keulen (et al, red.), *In de Gekroonde Lootsman. Het kaarten-, boekuitgevers en instrumentmakershuis Van Keulen te Amsterdam 1680-1885*, Utrecht 1989, pp. 61-72, p. 67.

³ C.A. Davids, *Zeewezen en wetenschap. De wetenschap en de ontwikkeling van de navigatietechniek in Nederland tussen 1585 en 1815*, Amsterdam/Dieren 1985, p. 189.

⁴ Voor zover niet anders vermeld zijn de hier gebruikte genealogische gegevens betreffende de familie De Hartog beschikbaar gesteld door de heer V.E. Schaefer.

⁵ Gemeentelijke archiefdienst Amsterdam, Doop-, trouw- en begraafboeken, inv.nr. 626, p. 384. Zijn vrouw was een dochter van de in Aalten wonende Jan Diemont. Bij akte van 13 januari 1792 werd toestemming tot het huwelijk verkregen.

⁶ Begraven in de Nieuwe Kerk in Amsterdam, resp. 22-2-'85 en 10-3-'85.

⁷ *Algemeene Konst- en Letterbode voor het jaar 1839*, dl. II, pp. 215-216, en ledenlijst Felix Meritis, p. 36, Gemeentearchief Amsterdam, archief Felix Meritis, inv.nr. 80.

⁸ H.A.M. Snelders, 'Het Departement van natuurkunde van de Maatschappij van verdiensten Felix Meritis in het eerste kwart van zijn bestaan', in: *Documentatieblad werkgroep achttiende eeuw 15* (1983), pp. 197-214: passim.

⁹ Snelders, *op.cit.* (noot 8), p. 203, noemt hem ten onrechte autodidact. Voor De Hartogs benoeming, zie: J.H. van Swinden, *Redenvoering, en aanspraak, ter inwijding van het gebouw der Maatschappij Felix Meritis te Amsterdam, gehouden op den 31sten october en 1sten november MDCCLXXXVIII*, Amsterdam 1789, pp. 92-93. Van Swinden noemt De Hartog een 'kundigen wiskunstenaar' dankzij wie de natuurkunde begrijpelijk wordt door het doceren van de 'wiskundige bewijzen'.

¹⁰ E.P. de Booy, 'De maaltijden van jonheer Pijnappel', in: *Jaarboek Amstelodamum* (1978), pp. 312-343: pp. 318-320.

¹¹ (C.S. Roos), *Historische beschrijving van het gebouw der Maatschappij van verdiensten: Felix Meritis*, Amsterdam 1800, pp. 157-159 en pp. 161-164.

¹² Gemeentearchief Amsterdam, archief Felix Meritis, inv.nr. 243 (uitg. brieven dep. natuurkunde), 10 november 1802 en 24 december 1806.

¹³ Davids, *op.cit.* (noot 3), pp. 188-189.

¹⁴ Voor een overzicht, zie Davids, *op.cit.* (noot 3), pp. 398-399. Na de opheffing van de VOC werd De Hartogs functie op 8 december 1796 'slapend' gemaakt, dat wil zeggen dat hij voor de opvolgende colleges voor de Oost nog slechts op declaratiebasis mocht blijven werken. Tussen 1801 en 1803 vervulde hij toch nog weer enkele jaren de functie van vaste examinator voor de Raad der Aziatische Bezittingen.

¹⁵ *Instructie voor de examineurs der stuurlieden bij de O.I. Compagnie*. 1794. Vermeld in: D. Bierens de Haan, *Bibliographie Néerlandaise historique-scientifique des ouvrages importants dont les auteurs sont nés aux 16e, 17e et 18e siècles sur les sciences mathématiques et physiques (...)*, Rome 1883, p. 275, nr. 31.

¹⁶ S. Dörr, *De kundige kapitein. Brieven en bescheiden betrekking hebben op Jos Olphert Vaillant, kapitein ter zee (1751-1800)*, Zutphen

1988, pp. 214-215, antwoord Vaillant d.d. 11 oktober 1791 te Semarang op een brief van 26 augustus 1790 van Nieuwland te Amsterdam. Met dank aan Karel Davids.

¹⁷ Gemeentearchief Amsterdam, archief Felix Meritis, inv.nr. 243 (uitg. brieven dep. natuurkunde), 4 september 1791.

¹⁸ H. Lintsen, *Ingenieurs in Nederland in de negentiende eeuw. Een streven naar erkenning en macht*, 's-Gravenhage 1980, pp. 121-124.

¹⁹ Gemeentearchief Amsterdam, Burgemeestersarchief, inv.nr. 5024, folio 433, 1 november 1793.

²⁰ De Hartogs 'dienende' positie blijkt ook uit de salariering. Van Swinden toucheerde ruim 3000 gulden per jaar tegen De Hartog 800: H. Diederiks, *Een stad in verval. Amsterdam omstreeks 1800* (Amsterdamse Historische Reeks 4, 1982), p. 257.

²¹ Wat tevens uit de afwikkeling van zijn nalatenschap blijkt: voor 20 dagen waarop hij les had gegeven, hadden zijn erven nog 44 gulden salaris tegoed van het Atheneum. Rijksarchief Noord-Holland, Successiememories, inv.nr. 465, Amsterdam, 21 oktober 1838.

²² Het programma wordt vermeld in een brief van A. Bonn aan de Agent Nationale Opvoeding van 14 augustus 1799, Algemeen Rijksarchief, archief min. van binnenl. zaken 1795-1813, inv.nr. 301, Davids, 19885, p. 460 vn. 70.

²³ In de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam wordt een collegedictaat van Jac. Pierson Tholen bewaard dat daar ook op wijst. Het dictaat heeft als opschrift 'Over de wiskunde, volgens het systema van den Hoogl. J.H. van Swinden', 1806. UBA, handschriften IV G 9.

²⁴ C.A. Davids, 'Het zeevaartkundig onderwijs voor de koopvaardij in Nederland tussen 1795 en 1875. De rol van het Rijk, de lagere overheid en het particuliere initiatief', in: *Tijdschrift voor Zeegeschiedenis* 4(1985), pp. 164-190: pp. 169-170.

²⁵ J. Bot en R. Muijlwijk, 'Jean H. van Swinden (1746-1823)', in: A.J. Kox en M. Chamalaun (red.), *Van Stevin tot Lorentz (...)*, Amsterdam 1980, pp. 93-106: pp. 97-98.

²⁶ V.H.H.E. van Schaick, 'Het inlegwerk in de vloer van de Burgerzaal', in: *Jaarboek Amsteldamum* (1954), pp. 47-59: p. 58.

²⁷ Andere publicaties van De Hartog zijn eveneens in een 'stedelijke' context te plaatsen: zijn 'Wiskundige beschrijving van een nieuwe ophaalbrug', in: *Verhandelingen van het Provin-*

ciaal Utrechts Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen, Utrecht 1786, dl. 4, 1e stuk, zijn *Verhandeling over de lijn van evenwigt, toegepast op eene nieuwe soort van ophaalbruggen*, 1803 en zijn *Nieuwe manier om schepen te meten*, 1828. Naast de in de tekst en de in deze noot genoemde publicaties verscheen van De Hartog in 1829 een *Verhandeling over de volmaakte molenwieken*.

²⁸ Gemeentearchief Amsterdam, Notarieel archief, nots. Hendrik Johannes Weijland 29 mei 1838. De gehele nalatenschap werd opgesplitst in twee gelijke porties. De eerste portie werd vervolgens gelijkelijk verdeeld onder de nakomelingen van zijn broer Geurt, de tweede portie onder de nakomelingen van zijn broer Jan.

²⁹ Rijksarchief Noord-Holland, Successiememories, inv.nr. 465, Amsterdam, 21 oktober 1838. Van De Hartogs vermogen was 19.000 gulden belegd in effecten en 6.000 gulden aanwezig in contanten.

³⁰ De laatste eigenaar, ds. Victor Emil Schaefer, is een zoon van Johanna Margaretha Cornelia de Hartog (1878-1944). Zij was een dochter van Johannes Mauritius de Hartog (1829-1888) en kleindochter van Geurt de Hartog (1798-1866). Laatstgenoemde was de zoon van Johannes Mauritius de Hartog (1752-1812) en kleinzoon van Geurt de Hartog (1724-1816), een oudere broer van de VOC-examinator Hendrik de Hartog.

Reinier Baarsen

Aanwinsten 19de-eeuwse kunstnijverheid

Eén van de lievelingen van de talrijke bezoekers van de tentoonstelling *'De Lelijke Tijd', Pronkstukken van Nederlandse interieurkunst 1835-1895* die in de winter van 1995-'96 in het Rijksmuseum werd gehouden, was het paar Amsterdamse zilveren kastanjevazen uit 1841, afgebeeld op p. 63, afb. 4. Het stemt dan ook tot grote voldoening dat het in 1998 mogelijk was deze eigenzinnige meesterwerken van de zilversmid Bentvelt voor het museum aan te kopen. Het is overigens veelzeggend dat juist deze vazen zo populair waren. Zij vertonen weliswaar enkele gotische stijlelementen en sloten daarmee aan bij het onderwerp van de tentoonstelling, de geschiedenis van de 19de-eeuwse neo-stijlen, maar in hun eenvoud zijn ze bepaald geen kenmerkende voorbeelden van het gebruik van die stijlen; ze staken scherp af tegen de vele overdadig versierde kunstwerken die werden getoond. Ze zijn nog nauw verwant met het gladde Amsterdamse zilver uit het eerste kwart van de eeuw. Een opmerkelijk voorbeeld daarvan, een revolutionaire koffiefilterkan (p. 62, afb. 3), werd onlangs gekocht met gelden geschonken door de Jaffé-Pierson Stichting, een stichting opgericht door de heer en mevrouw Jaffé-Pierson die in 1978 hun prachtige verzameling vroeg 19de-eeuws Nederlands zilver aan het Rijksmuseum schonken.¹

Velen hebben nog moeite met uitgesproken voorbeelden van het zogenaamde historisme. Nu heeft Nederland in de 19de eeuw ook

geen toonaangevende positie ingenomen waar het de productie van kunstvoorwerpen betreft. Hier te lande gemaakte stukken die de vergelijking met hoogtepunten van elders kunnen doorstaan, zijn schaars. Het voornaamste oogmerk van de tentoonstelling was het vormen van een helder beeld van het beste wat in Nederland is voortgebracht. Het verkregen inzicht is van belang voor de aankooppolitiek van het Rijksmuseum. De kunstnijverheid van het historisme is nog niet adequaat vertegenwoordigd in de verzameling en het museum streeft er al enige jaren naar deze grote lacune langzamerhand op te vullen.² Om te weten wat je wilt verwerven, moet je eerst weten wat er gemaakt is. De voorbereidingen van de tentoonstelling zijn wat dit betreft vruchtbaar geweest, maar het blijft moeilijk werkelijk goede en opmerkelijke Nederlandse objecten op te sporen en te verwerven. Een voorwerp op de tentoonstelling dat voor het museum van bijzondere betekenis was, is het grote Rozenburg tegeltableau dat samenhangt met de decoratie van het Rijksmuseumgebouw (p. 67, afb. 7). Met steun van Christie's Amsterdam kon dit worden aangekocht ter gelegenheid van het afscheid van Henk van Os als algemeen directeur van het Rijksmuseum in 1996. De verzameling kunstnijverheid van het Rijksmuseum heeft een sterk internationaal karakter en het is vanzelfsprekend de bedoeling dit voor de 19de eeuw door te trekken. Daarbij spelen geheel andere problemen een